

SZELLEMI HALADÁS ÉS GAZDASÁG

Mindenekelőtt a címet kell megmagyaráznom. Szokatlan a mai szóhasználatban a szellemi haladás kifejezése. Ha használom, azért teszem, mert nem egyszerűen csak az irodalom, a művészetek, vagy a tudomány fejlődését kívánom vizsgálni és nem is csupán a művelődés állapotát a gazdaság szempontjából, hanem azoknak a tudati körülményeknek az alakulását is, amelyek mind az emberek világnézetére, mind pedig a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyokra hatnak. A szellemet ilyen módon tulajdonképpen az anyagival állítom szembe, jól tudván, hogy ez a szembeállítás nem lehet teljes, sokfajta átmenetet, közvetítést tételez fel.

A témaválasztás aktualitását az adja, hogy ma egyre többen vitáznak arról, vajon a gazdasági fejlődés milyen értelemben, milyen módon, milyen mértékben befolyásolja a szélesen értelmezett szellemi haladást. Magyarországon a gazdasági mechanizmus reformja már mintegy másfél évtizeddel ezelőtt felvetette azt a kérdést, hogy mi a viszony a gazdaság és a kultúra között, illetve hogy a gazdasági fejlődés milyen mértékben befolyásolja a művelődést, az emberek gondolkodását és életmódját. A vita az életmódról lényegében már a 60-as években megkezdődött az un. kispolgári jelenségekkel kapcsolatban és a kultúra presztízse mint vitakérdés a 70-es évek elején merült fel.

A gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatban előtérbe került a probléma másik oldala is, az tudniillik, hogy maga

a szellemi haladás milyen hatást tud gyakorolni a gazdasági fejlődésre. Közhellyé vált, hogy különösen az oktatás közvetlen befolyással lehet, s nem kis mértékben ezzel a felismeréssel függ össze az, hogy javaslatok hangzottak el az oktatás tartalmának és szervezetének átalakítására. Az is nyilvánvaló lett, hogy a közművelődés hathat az emberek tudatára, magatartására és életmódjára s mindezek ilyen vagy olyan mértékben a gazdasági fejlődés tényezői is lehetnek, hiszen bizonyos érték- és érdekrendszerrel fejeznek ki, amely megnyilvánul a gazdasághoz, a termeléshez való viszonyban is.

Az utóbbi időkben ezekhez a vitákhoz csatlakozott az innovációról megindult eszmecsere, amely nemcsak a tudományos-technikai haladás, a gazdaság fejlődése szempontjából vetette fel a kérdést, hanem a társadalom megújulása és az egyén kreativitása oldaláról is. Ez egyben azt is jelenti, hogy a társadalmi-tudati tényezők most már a legegzezaktabbnak tartott fejlődési folyamattal is kapcsolatba kerültek.

Mindezt tekintetbe véve három kérdéssel szertnék foglalkozni:

- I. a tudomány és a gazdasági fejlődés,
- II. a kultúra és a gazdaság,
- III. a világnézet és a gazdaság összefüggéseivel.

I. Tudomány és gazdaság

Közismert, hogy Magyarországon az elmúlt 35 évben jelentős gazdasági fejlődés ment végbe, amely különösen látványos a mezőgazdaságban, ahol jól alkalmazták a tudomány és technika eredményeit is.

Az iparban az előrehaladás nem volt ilyen mértékű, részben azért, mert a tudomány és technika hazai és külföldi eredményeit nem tudtuk időben és megfelelően alkalmazni, részben mert a termelés és az érdekviszonyok között az összefüg-

gés nem olyan közvetlen, mint a mezőgazdaságban s végül mert e téren a gyorsabb haladáshoz a történelmi adottságok és a nemzetközi körülmények korlátozottabb lehetőséget nyújtanak. Az automatizálás és a gépesítés bizonyos előrehaladása /1978 végén a gépek és berendezések 17 %-a volt automatizált/, a termékstruktúra korszerűsítése és a termelékenység emelkedése ellenére Magyarország ma a közepesen fejlett országok közé tartozik és egysorban helyezkedik el Lengyelországgal és Jugoszláviával /Népszabadság, 1981. július 8./. A kérdés az, hogy mindezt tekintetbe véve és számolva azzal, hogy a magyar gazdaság különösen sebezhető nagyfokú nyitottsága miatt, a tudomány mit tehet a fejlődés előmozdításában.

Vámos Tibor akadémikus az Akadémia ez évi közgyűlésén hazánk és a műszaki haladás kérdéséről szólva arra hívta fel a figyelmet, hogy a műszaki haladásban fordulat kezdetén állunk, amit az elektronika, az információs rendszerek, a nyersanyagoknak és az energiának ártértékelődése miatt bekövetkező minőségi módosulások, a biológiai iparok fejlődése és a nemzetközi munkamegosztás változásai mozgatnak. Ebben a helyzetben egyrészt azt ajánlja, hogy az ország a nemzetközi együttműködésben elsősorban a különleges szolgáltatásokkal jelentkező, úgynevezett "kisiparosi feladatokat" vállalja el, a nagyok közötti természetes résekbe illeszkedve be. Ez azt jelenti, hogy a minőségi körülményeket kell előtérbe állítani, fokozva az ország adaptivitását, tehát alkalmazkodását a változó és egyre nehezebbé váló körülményekhez és az új fejlődési tendenciákhoz. Ezzel együtt jár az oktatás megjavítása, az értelmiség és különösen a műszaki értelmiség funkcióinak erősítése és megbecsülése, az egyéni kreativitás kibontakoztatása.

Nem egyszerűen csak arról van szó tehát hogy Magyarországnak be kell hoznia azt a lemaradást, amely a történelmi megkésettségből származik és fel kell számolnia az úgynevezett technológiai rést, amely a fejlettebb országok és hazánk között jelentkezik, hanem a várható új változásokra is fel kell készülnie. Vámos Tibor a nemzetközi munkamegosztásból kiindulva

veti fel a "kisiparosi" szerep kérdését, bizonyos mértékig el is túlozva azt a polémia kedvéért. Lehetséges ugyanis meghatározott területeken a "nagyiparosi" feladatvállalás is, mindkettő feltételezi azonban a már említett minőségi tényezők előtérbe állítását.

Az innováció kapcsán folytatott viták is azt bizonyítják, hogy nem pusztán műszaki fejlesztésről van szó, amikor szembe akarunk nézni a 80-as évek változásaival és biztosítani akarjuk továbbfejlődésünket, illetve részvételünket a nemzetközi munkamegosztásban. Az innováció ugyanis olyan változási folyamat, amely a kutatás, a fejlesztés, a termelés és az értékesítés fázisait egyaránt átfogja, tehát a gazdaság egészével van kapcsolatban. A gazdasági folyamatok megújulása a folyamatokat realizáló emberi cselekvésmódok megújulásának a függvénye. E megújulásra csak akkor kerülhet sor, ha az érdekek érvényesítésének az adott körülmények között ez a legcélszerűbb, vagy leginkább igénybevehető eszköze.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a társadalom - ha egy bizonyos fejlődési szintet elért - a fennálló körülmények konzerválására törekszik és nem lehet számítani arra, hogy kizárólag eszmei hatás következtében hajlamos lenne a változtatásra. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a gondolatoknak nincs jelentősége a változtatások előkészítésében, mégis hosszú távon igaz az a mondás, amelyet a francia felvilágosodás egyes képviselői hangoztattak: "Az érdek mozgatja a világot". Ez tehát azt jelenti, hogy meg kell találni azokat a nemcsak anyagi, hanem erkölcsi és más érdekeket is, amelyek a megújulást, a megújulás elfogadását segítik elő.

Minden változtatás - még ilyen körülmények között is - konfliktusokkal jár. Egész társadalomirányítási és politikai rendszerünk továbbfejlesztésére van szükség ahhoz, hogy ezeket a konfliktusokat a szocialista társadalom megfelelően, éspedig a haladás érdekében tudja kezelni.

Ilyen módon a tudományos-technikai haladás és a gazdaság közötti összefüggések tulajdonképpen a társadalom és a benne élő ember szinte teljes problematikáját érintik, hiszen a tudomány és a technika eredményei csak meghatározott társadalmi és kultúrális feltételek és az emberi tényező figyelembevétele mellett alkalmazhatók a gazdaságban. Nem igaz tehát az, hogy csak a tudományos-technikai haladást kell szembesíteni a gazdasággal, a partnerek száma sokkal nagyobb. Ez arra is utal, hogy amikor tudományos-technikai haladásról beszélünk, nem elégedhetünk meg csak a műszaki, az agrár, az orvosi vagy a természettudományok jelentőségének hangsúlyozásával. A társadalomtudományoknak a szerepe nem kisebb, legfeljebb más, de elengedhetetlen ahhoz, hogy az előbb említett komplexitásban vizsgálhassuk a haladás feltételeit.

A kérdés az, hogy vajon a tudományos kutatás felkészült-e erre a komplex feladatra és hogy a társadalomirányítás a maga részéről el tudja-e fogadni ezt a szemléletet és be tudja-e fogadni a kutatás eredményeit. Azt hiszem, elmondható, hogy a felismerés megtörtént, hiszen a már említett viták is erre utalnak. /Magyar Tudomány, 1981. 4. 5. szám./ A legfőbb újdonságot magam abban látom, hogy megszűnt a tudományos-technikai haladás egyoldalú technicista vagy ökonomista megközelítése, elismertetett a tudományok egységes hozzájárulásának szüksége. Ez persze multidiszciplináris megközelítési módot kíván a tudományos kutatástól s a kutatás egésze erre még nincs felkészülve sem szemléletében, sem szervezetében, sem finansziális rendszerében. Megköveteli azt is, hogy a gyakorlattal és itt általában szólok, nemcsak a politikai vezetést értem szorosabb kapcsolatot alakítson ki a kutatással és a befogadási feltételeket megjavítsa, többek között úgy is, hogy létrehozza az eredmények átadásának megfelelő mechanizmusát.

II. Kultúra és gazdaság

Mint az előzőkből is láthatjuk, a műszaki haladás és a gazdaság közötti összefüggéseknél mindenki számára nyilvánvalónak tűnik, hogy csak megfelelő általános és szakmai műveltséggel rendelkezők lesznek képesek - természetesen a munkamegosztásban elfoglalt helyüktől függően - az új követelményeknek megfelelni. Volt idő, amikor a tudományos-technikai forradalom jegyében és a munkaerőpolitika szűkös megítélése alapján a túlzott specializálást állítottuk előtérbe az oktatásban. Azok az oktatási reform-tervezetek, amelyek széles egyetértést váltottak ki, az általános műveltséget tartják megalapozónak, és pedig nem egyszerűen valamiféle "humanista" célkitűzés alapján, hanem mert egyre inkább nyilvánvaló, hogy a műszaki haladás és a gazdasági érdek azt kívánja meg, hogy az emberek képesek legyenek tájékozódni és viszonylag könnyebben továbbképezni, vagy átképezni magukat.

Enhez a problémakörhöz kapcsolódik a közművelődés ügye is, amely megfelelő átalakítás esetén ki tudja egészíteni a szervezett oktatást, szolgálni tudja a felnőttek továbbképzését és nem utolsósorban általános műveltségük gyarapítását. Sokat beszéltünk az oktatás és a közművelődés egységéről, ma a gazdasági szükségszerűség ennek kialakítását méginkább nyilvánvalóvá teszi.

Persze fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy miként állunk a kultúra befogadásával s arra hogyan hatnak a gazdasági körülmények. Ha megnézzük a kulturális adatokat, a fogyasztási statisztikákat és a legújabb időmérlegeket, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a kultúra iránti igény nem általános, az érdeklődés differenciálódott, az egyes területek fejlődése nagyon különböző. A felnőttoktatás az elmúlt években nem haladt előre és társadalmilag már nem igazán korrekciós tényező. Az 1980/81-es tanévben a középfokú oktatásban az esti és levelező tagozaton 130.000-en tanultak, mintegy 30-40.000-rel kevesebben, mint néhány évvel ezelőtt. A főiskolákra az 1980-ban beiratkozott 29.000 főből csak 2700 volt fizikai szár-

mazású. Az esti tagozaton 8000 főt tartottak nyilván, akik közül 1000 a fizikai dolgozó. Az ismeretterjesztő előadásokon a résztvevők száma évek óta 4,5-4,9 millió körül mozog. Ha a többi kulturálódási lehetőséget is tekintetbe veszem, akkor visszaesést állapíthatok meg mind a mozi, mind a színház, vagy az operalátogatók számában. A beiratkozott könyvtári olvasók száma évek óta nem változik, a múzeumlátogatóké nőtt. A művészeti öntevékenységek csökken, a műkedvelő művészeti csoportok létszáma drasztikusan esett. Ugyanakkor a különböző hobby-foglalkozások /kertészkedés, barkácsolás, utazás stb./ terjednek és tartalmukban is változatosabbak. A rádió általánossá vált, ugyanezt mondhatjuk a televízióról is, hiszen az előfizetők száma meghaladja a 2,6 milliót.

Minderre lehet azt mondani, hogy nem kis mértékben a gazdasági fejlődés és ezzel együtt az életszínvonal emelkedése következtében megváltoztak a lakosság igényei. Ezt erősítik meg a fogyasztási adatok is, amelyek arra utalnak, hogy nőtt a tartós fogyasztási cikkek vásárlása és az ezzel való ellátottság, ugyanakkor nagyon is változó mértékben emelkedett a kultúrára fordított költségek volumene. Az 1978-as háztartásstatisztika szerint személyes kiadásra évente a munkások 24.600.- Ft-ot fordítottak, ebből kultúrára /üdülés és szórakozás nélkül/ 955.- Ft-ot; a parasztok 23.500.- Ft-ot, kultúrára 551.- Ft-ot; a szellemi foglalkozásuk 32.100.- Ft-ot, a kultúrára 1.687.- Ft-ot. A rétegekülönbségek tehát jelentősek és ezek, különösen feltűnők a munkások és parasztok között, ha tudjuk, hogy az utóbbiek jövedelmi viszonyai sokat javultak az elmúlt években. A különbségek főleg a "tisztá" kulturális kiadásoknál jelentkeznek. A könyvforgalom például 1980-ban elérte a 2 milliárd 766 millió forintot, amiből a közületi könyvvásárlás 500 millió körül forgott, a lakossági 2,2 milliárd forint volt. A falusi könyvvásárlás az összes forgalomnak csak a 13,9 %-át tette ki, kevesebb volt mint az előző években. /A falusi könyvvásárlásról. Népszabadság, 1981. július 8./

Ha az 1976 és 1977-ben végzett felmérések alapján vizsgáljuk a lakosság időmérlegét, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a szabadidő meghosszabbodása ellenére a művelődésre nem fordítottak több időt. Az 1963-ban végzett hasonló jellegű felmérésével összehasonlítva azt látjuk, hogy a hivatalos munkaidőn túli munkára fordított idő falun és bizonyos foglalkozási ágakban megnőtt, a háztartási munkára fordított idő csökkent, s nőtt a közlekedésre fordított idő, miután emelkedett azoknak a száma, akik távolabbról járnak be munkahelyükre. Az úgynevezett kötött idő a parasztnál 10-11 óra, az ipari munkásoknál 9.20-9.40, a szellemi foglalkozásuaknál 8.14-8.44. A személyes fiziológiai szükségletekre átlagban 8,5 órát fordítottak. A kulturális-szórakoztató tevékenységek közül a legtöbb időt a TV nézésre használták, átlagban 1,5 órát, ezután következett a könyv olvasás nem tanulási céllal, majd az újság és folyóirat olvasás. Ha az osztályok és rétegek szempontjából vizsgáljuk a kulturális tevékenységeket akkor az állapítható meg, hogy a tanulásra, könyv- és újságolvasásra a legtöbb időt a szellemi foglalkozásuak fordították, őket követik a munkások, s a legvégén állnak a parasztnak. A televíziót egyformán nézik a munkások és a szellemi foglalkozásuak, kevesebben a parasztnak közül /Időmérleg statisztika, 1980. KSH./

Mindezek után fel lehet tenni a kérdést, hogy a nagy tömegek kulturálódásának ezek az irányai megfelelnek-e azoknak a követelményeknek, amelyeket a gazdasági fejlődés vet fel. Ha a szocializmusnak abból az általános célkitűzéséből indulunk ki, hogy a feladatunk a lakosság életszínvonalának állandó növelése és az életkörülmények megjavítása, akkor nem kifogásolhatjuk azt, hogy sokan szabadidejük jelentős részét mellék munkára fordítják. Inkább az a kérdés merül fel, hogy a társadalomnak mi kifizetődőbb: a hivatalos munkaidő teljes kihasználása, a munkateljesítmény növelése és ennek megfelelően a bérek emelése, vagy viszonylag rosszabbul kihasznált munkaidő, az alacsonyabb teljesítmény és az ennek megfelelő alacsony bér? A kérdés természetesen túlzó szembeállítás tétel fel, mert gazdasági áganként, szakmai területenként különböző a fő

foglalkozáshoz való viszony és különböző a jövedelem kiegészítő tevékenység mértéke. Hadd tegyem hozzá, hogy az iparilag fejlett és magasabb életszínvonalal rendelkező országokban is elterjedt a mellék munka, tehát egy más teljesítményi és bérezési rendszer sem tudja kiküszöbölni a szabadidő munkával való eltöltését. Ha azonban ezt a körülményt, mint hosszútávra hatót elfogadjuk, akkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy a továbbképzésre és a művelődésre fordított idő erősen korlátozott lesz a jövőben is, és gondolni kell arra, hogy azt "funkcionálisabban" használják ki, szorosan kapcsolva egyes kulturális tevékenységeket a képzés és továbbképzéshez és a felkészültséget jobban összekapcsolva a bérrendszerrel. Végül is a gazdaság is hathat a művelődésre, mégpedig úgy, hogy közvetlenül az érdekekre apellálva érvényesíthet kulturális követelményeket.

A kultúra és a gazdaság viszonyát illetően érintenünk kell egy olyan kérdést is, amely az utóbbi időkben sok vita tárgya volt. A kultúra áru mivoltáról van szó. Már az új gazdasági mechanizmus bevezetésével kapcsolatban vita folyt erről a kérdésről, amelyben Lukács György a következő álláspontot foglalta el: "Ha én a legszebb, a legjobb és a legkulturáltabb kapitalizmust veszem, a könyv, a hangverseny, a kép és minden más ott éppen olyan áru, mint az alsószoknya vagy a télikabát, és éppen úgy a konjunkturának van alávetve. Ezzel szemben még a személyi kultusz korszaka is respektálta azt a marxi tételt, hogy a kultúra nem áru - és ennek levonta minden következményét." A maga részéről nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a kultúra értékei olcsón juthassanak el a széles tömegekhez. "... a könyv, a hangverseny, a múzeum és mások olcsósága mind nagyobb és nagyobb munkás- és paraszttömegeket vonhat be a kultúrába, ami azt jelenti, hogy évtizedek leforgása alatt a társadalmi különbségeknek ezek a maradványai lecsökkennek, hogy megszűnnek, és a mi kultúrához való álláspontunktól függ, hogy ez a csökkenési tempó milyen nagy lesz. Ugy, hogy pusztán azzal a ténnyel, hogy olcsóvá tesszük a kultúrát, a társadalmi különbségek felszámolásában nagyon fontos lépést tehetünk előre vagy hátra, aszerint, hogy a kulturális kérdést hogyan rendezzük. /Kortárs, 1969. április./

Azóta - különösen Hernádi Gyulának a televízióban elhangzott, majd pedig a Kritika c. lapban megjelent nyilatkozata alapján - újból folyik a vita. Mint ismeretes, Hernádi azt állítja, hogy a kultúra igenis áru, és ennek megfelelően ugyanazokat a lehetőségeket kell megadni a kulturális vállalkozásoknak, mint a gazdaság más területein. Ez annál inkább megtehető, mert az ilyen vállalkozások előreláthatólag gazdaságosabbak lesznek, mint az államiak. "Az államnak - írja a Kritikában - természetesen joga van ahhoz, hogy mecénásként támogasson olyan törekvéseket, melyeket a maga számára hasznosnak, progresszívnek tart. Persze hasznosabb, eredményesebb, ha az állam maga is vállalkozó. Bár a fő feladata biztosan nem a vállalkozás, fő feladata a játékszabályok betartása fölötti őrködés." /Kritika, 1981. 6.sz./

Természetesen a kulturális cikkek áruk abban az értelemben, hogy pénzért kerülnek forgalomba, de nem azok ha az értéket /mégpedig a marxi értelemben vett értéket/ vesszük tekintetbe. Nem hisszük, hogy az oktatás, a könyvkiadás, a könyvtárak, a múzeumok, a színházak és más intézmények meg lehetnének állami szubvenció nélkül, nemcsak a szocializmusban, hanem még a kapitalizmusban sem. A kapitalista országokban is szubvencionálják a kutatást, a színházakat, egyes kiadási ágakat és más kulturális tevékenységeket. Ezekben az országokban a haladó politika fokmérője az, hogy az állam mennyit áldoz jóléti és kulturális célokra. Pórsza dolog volna, ha éppen szocialista országban csak a fogyasztóra akarnánk hárítani a kulturális kiadásokat, ha nem akarnánk mindent megtenni annak érdekében, hogy az anyagi tényezők ne akadályozzák a nagy tömegek művelődését. Más kérdés, hogy különösen a szövetkezetekben nagyobb teret lehetne biztosítani az egyéni kezdeményezésnek, vagy ha tetszik a vállalkozásnak.

Az állam az elmúlt években átlagban a költségvetés több mint 9 %-át használta kulturális célokra, s ez nem kevés. Mégis vita van akörül, hogy elegendő-e, hogy nem kellene-e nagyobb összegeket fordítani az intézmények fenntartására és

üzemeltetésére. Az utóbbi időkben nőtt a lakosság részesedése a különböző kulturális kiadásokból, ami összefüggésben van az árak emelkedésével is. Az is megkérdendő, hogy vajon a lakossági ráfordítások mennyiségét helyes-e növelni, és ha igen, milyen rétegeknél, milyen szektorokban és milyen mértékben.

Itt természetesen szembe kell nézni egy fontos ellentmondással. Az összes világmodellek nagy jelentőséget tulajdonítanak a jövő fejlődésében a kultúrának és az erre fordítható anyagi források mennyiségének. Hazánkban a gazdasági feltételek a fejlődést korlátozták a következő 5-10 esztendőben. A gond tehát az, hogy miképpen lehet a szűkös erőforrásokat úgy felhasználni, hogy azok az új tendenciák kibontakozását segítsék. /Hideg Éva: Kulturális szféra és a távlati társadalmi gazdasági célrendszer. Kultúra és közösség. 1977. 3. sz.; Kultúra és közösség. 1979. 2-3. számában megjelent tanulmányok./

Külön vizsgálandó az a kérdés, hogy mi a szocialista állam szerepe most már tartalmi szempontból. Közismert, hogy az állam un. ideológiai apparátusai döntő módon befolyásolják még a kapitalista országokban is a nagy tömegek művelését, segítik az uralkodó ideológia terjedését, és ezzel együtt a kultúra eszközeivel is biztosítják a fennálló társadalmi rendet. Függetlenül a gazdaságosság szűken vett kérdéseitől, szembe kell nézni azzal a problémával, hogy az állam miképpen gyakorolja Magyarországon a maga kulturális funkcióit, vajon tényleg csak "a játékszabályok feletti öröködéssel" kell-e megbizni vagy aktív szerepe van a szocialista kulturális politika céljainak megvalósításában.

A kulturális demokrácia elve megkívánja, hogy mindenki számára tegyük lehetővé a művelődést és bár igaz az, hogyha valamit olcsóbbá teszünk, még nem vásárolják meg feltétlenül az emberek, ebből nem kell azt a következtetést levonnunk, mintha a magas árak nem lehetnének akadályai a kultúrához való hozzájutásnak.

Nem lehet arról sem lemondani, hogy az állam támogassa az értékek elterjedését többek között anyagi eszközökkel is, ez az értéktámogatás a szocialista kulturális tevékenység egyik megkülönböztető ismertetőjele.

Az államnak gyakorolnia kell végül azt a jogát, hogy az oktatás és a közművelődés eszközeivel járuljon hozzá az ural-
kodó ideológia terjesztéséhez, a társadalmi kohézió erősíté-
séhez, anélkül, hogy valamiféle dogmatikus uniformizálást tűz-
ne ki célul és korlátozná a tudomány, az irodalom és a művé-
szetek alkotási szabadságát.

III. Világnézet és gazdaság

A gazdasági mechanizmus reformjának bevezetése kapcsán lekerült napirendről az un. ideológiai offenzíva kérdése, sőt a dezideologizálás került előtérbe. Igaz, 1968 óta a kongressz-
zusok határozatai és más állásfoglalások hangsúlyozták az ide-
ológiai munka fontosságát, a gyakorlatban azonban mégis elhalvá-
nyult az elméleti tevékenység, és ennek következtében gyengült
az eszmei tényezők szerepe a kulturális munkában is. Ebben sze-
repet játszott, hogy a gazdasági fejlődés nem az 1966-ban meg-
fogalmazott határozatoknak megfelelően haladhatott előre, belső
és külső tényezők egyaránt akadályozták az előrehaladást. Te-
gyük hozzá, hogy maga a reform sem számolt eléggé a gazdasági
változások társadalmi és politikai következményeivel. A kiala-
kult konfliktushelyzetben a 70-es évek elején dogmatikus poli-
tikai nézetek is jelentkeztek, melyek felhasználtak ideológiai
elemeket is, és bizonyos mértékig visszavetették a reform kibon-
takozását. A kérdés az, hogy ezt az eminensen politikai jellegű
felfogást ideológiaiának kell-e feltüntetni. Meggyőződésünk sze-
rint ez nem volna helyes, mert rossz irányba vinnénk az ideoló-
giáról folytatott vitát.

Mert mi az ideológia? Ha elfogadjuk azt a meghatározást,
hogy egy olyan tudatos eszmerendszer, amely társadalmi osztá-
lyok vagy rétegek érdekeit tükrözi, akkor azt kell mondanunk,

hogy nincs olyan történelmi fejlődési periódus és nincs olyan társadalom, amelyben ne jelentkeznének osztályhoz kötött ideológiák. Az osztályok vagy rétegek érdekei mindig valamilyen értéktudatban jelentkeznek, amely anyagi és szellemi tényezők-höz egyaránt kapcsolódik s amely az ideológiát is befolyásolja.

Azok az értékvizsgálatok, melyeket Hankiss Elemér és mások végeztek, arra mutatnak, hogy a magyar társadalom heterogén az értékrendszerek szempontjából. A fontosnak tartott pozitív emberi tulajdonságok között a mindennapi, csendes, surlódásmentes együttélést biztosító értékek; a rendezett életet, a szerep, de folyamatos felhalmozást elősegítő értékek játsszák a főszerepet, kisebb a jelentősége az erkölcsi értékeknek és méginkább azoknak, amelyek az intellektushoz vagy a hatékony cselekvéshez kapcsolódnak. Az iskolai végzettség alacsonyabb fokán állók passzivitásra, alkalmazkodásra, engedelmességre törekszenek, a magasabb iskolai végzettségűek az aktivitást, a változást, az előrehaladást, az öntudatosságot részesítik előnyben. Az alacsonyabb végzettségűek a takarékoskosságot, a józanságot, a mérsékletességet, a dolgozós és szorgalmas életet tartják értéknek. A magasabb végzettségűek a személyiség kiteljesedését, a felhalmozott értékek élvezetét, az örömmel végzett munkát állítják első helyre. Az alacsonyabb végzettségűeknél az érzelmi motívumok, a magasabb végzettségűeknél az értelmiek dominálnak. Eltérések vannak persze életkor szempontjából is. Az önálló gondolkodás, a kritikai szellem értéke pl. erősebben jelentkezik a fiataloknál, a sokoldalúság a teljesebb élet igénye is inkább az ő követelményük. Ezt a szubjektív jellegű megközelítést ellenőrizte egy olyan vizsgálat, amely a különböző tevékenységekből indult ki, s ehhez kapcsolta az értékeket.

Ha az értékeket rendszerekbe kívánjuk foglalni, kiderül, hogy sokszor ellentétes értékek találkoznak ugyanannál az embernél vagy rétegnél. Ez a heterogeneitás társadalmunk átmenetiségét bizonyítja, ami ugyanakkor ellentmondásainkra és lehetőségeinkre is utal. Egy ilyen átmeneti társadalomban vannak

ugyanis közös érdekek és értékek, melyek általánosabb elfogadását gátolja a tudatosság hiánya.

És itt érkeztünk vissza az ideológia kérdéséhez. Az a tény, hogy a történelmi fejlődés a marxizmus megalapítóinak bizonyos tételeit nem igazolta, hogy nagy ellentmondások és hibák jelentkeztek az egyes szocialista országok fejlődésében, hogy ellentétes tendenciák érvényesülnek a marxizmus interpretálásában, ez mind sokakban kételyt támaszt a marxizmus alapkategóriáinak és rendszerének helyességét illetően. Ugyanakkor Magyarországon abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy most már egy negyedszázada a szocializmus-építésének nemcsak folytatásáról beszélhetünk, hanem továbbfejlesztéséről, sőt megújulásáról is. Igaz, hogy ennek a fejlődésnek elméleti következtetéseit nem mindig vontuk le, de vajon az emberi tapasztalatnak, a közvetlen tényekből fakadó meggyőződésnek ne lenne jelentősége az érdekek és értékek tudatosítása szempontjából?

Lukács György az ideológiát úgy határozta meg, hogy "a valóság feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképpé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát". Érdekes az ideológiának ezt a funkcióját ma kiemelni s erre annál is inkább szükség van, mert világosan látszik, hogy ott, ahol elbizonytalanodik az uralkodó ideológia a cselekvés is megbénul. Az ideológiának a cselekvőképpességet meghatározó szerepét nemcsak a társadalom, hanem az egyes ember szemszögéből is ki kell emelnünk. Ma különösen, amikor nehezebb eligazodni a világ dolgaiban, és a marxizmus sem jelentkezik azzal az egyértelmű tekintéllyel mint régebben. Lukács Györgynek van egy érdekes megállapítása a Társadalmi ontológiájában, amikor azt mondja, hogy "az állandó és helyes munkafolyamat szakadatlan, naponta, sőt óránként olyan konfliktusokat szül, amelyek eldöntésének mikéntje gyakran közvetve vagy közvetlenül, a mindenkori társadalmi lét kérdéseit hordozhatja. Az ideológiának ezért - végsősoron - ezeket az egyszeri döntéseket be kell illesztenie az emberek életének átfogó össz-

szefüggésébe és arra kell törekednie, hogy beláttassa az egyes emberrel is saját létezésének elengedhetetlen feltétele, hogy a döntésekben tekintettel legyen a társadalom összérdekeire". /Prolegomena 18./ Arról van szó tehát, hogy az egyén és a társadalom közötti összefüggések helyes megoldását is szolgálja az ideológia.

Világos, hogy azok a minőségi követelmények, amelyeket nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi és kulturális fejlődés egyaránt felvet, csak akkor érvényesülnek, ha egyik oldalról az egyes ember hajlandó elvállalni eszméket és értékeket és ha a másik oldalról a társadalom ezt lehetővé teszi, sőt érdekeltté is teszi abban, hogy ezeket elvállalhassa. .

A szellemi haladás és a gazdaság közötti kapcsolatok néhány vonatkozására tértem ki, abban a meggyőződésben, hogy bizonyítani tudtam: tudomány, kultúra, világnézet nem ellentétesek, hanem szükséges szövetségesei a gazdasági fejlődésnek.